

Halina Šimo

ORCID: 0000-0003-0035-4928
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Odpowiedzialność w ujęciu Friedricha Augusta Hayeka

Friedrich August Hayek on Responsibility

Abstrakt

Przedmiotem rozważań są poglądy F.A. Hayeka na temat odpowiedzialności. Celem pracy jest ich zebranie i przeanalizowanie oraz pokazanie, jak układają się one w spójną koncepcję wpisującą się w ogólną perspektywę aksjologiczną austriackiego filozofa. Podjęte są kolejno kwestie znaczenia odpowiedzialności, jej podmiotów i przedmiotów, funkcjonowania odpowiedzialności indywidualnej także jako wartości społecznej. Ukazane jest, iż Hayek przedstawia odpowiedzialność jako atrybut wolności, a jednocześnie warunek konieczny jej zaistnienia. Zostaje przedstawiona argumentacja za tezą mówiącą, iż rezygnacja z odpowiedzialności oznacza zgodę na przymusowe zarządzanie sprawami człowieka, które prowadzi nieuchronnie do zjawisk negatywnych, takich jak zanegowanie autonomii moralnej, zniewolenie, niekompetentne podejmowanie decyzji czy nieskuteczność działań. Podmiotami właściwie rozumianej odpowiedzialności są dla Hayeka poszczególni ludzie, zaś w zakres jej przedmiotów wchodzi bezpośrednio własne sprawy człowieka oraz sprawy innych ludzi, których z określonych powodów uczynił przedmiotem swej troski. W świetle jego rozważań w stosunku do osób nieznanymi odpowiedzialne postępowanie polega na właściwym zagospodarowywaniu sfery własnej wolności oraz pozwalanie na to samo innym. Zarządzając odpowiedzialnie swą wolnością,

człowiek (często w sposób niezamierzony) przyczynia się do dobrostanu osób poza jego bezpośrednim zainteresowaniem – w tym sensie indywidualistyczna wartość, jaką jest odpowiedzialność, stanowi jednocześnie wartość społeczną. Artykuł wypełnia luki w istniejącej literaturze w zakresie myśli aksjologicznej Hayeka. Wprowadza do współczesnych dyskusji o odpowiedzialności jego perspektywę, zgodnie z którą należy dostrzegać ścisły związek odpowiedzialności z wolnością oraz dwoistość natury odpowiedzialności: jako cnoty osobistej i społecznego dobra (pożądaną alternatywą dla interwencji państwa w sprawę osobiste człowieka).

Słowa kluczowe: odpowiedzialność, F.A. Hayek, indywidualizm, podmiotowość moralna, wartości indywidualistyczne, wolność.

Abstract

This paper examines F. A. Hayek's views on responsibility. Its aim is to collect, analyze, and demonstrate how these views form a coherent concept consistent with his broader axiological framework. The discussion addresses, in turn, the meaning of responsibility, its subjects and objects, and the role of individual responsibility as a social value. The article shows that Hayek portrays responsibility both as an attribute of freedom and as a necessary condition for its existence. It presents arguments supporting the thesis that renouncing responsibility entails accepting the coercive management of human affairs, which inevitably leads to adverse consequences such as the denial of moral autonomy, loss of freedom, poor decision-making, and inefficiency. For Hayek, the proper subjects of responsibility are individuals, while its objects include primarily one's own affairs and, under certain conditions, the affairs of others for whom one has voluntarily assumed concern. In his view, responsible behavior toward strangers consists in properly managing one's own sphere of freedom and allowing others to do the same. By exercising responsibility over their own freedom, individuals—often unintentionally—contribute to the well-being of others beyond their immediate concern. In this sense, responsibility, while an individualist value, also serves as a social good. The article fills a gap in the existing literature on Hayek's axiological thought and introduces his perspective into contemporary discussions on responsibility—one that emphasizes its close connection to freedom and its dual character as both a personal virtue and a social value, serving as a desirable alternative to state intervention in private life.

Keywords: responsibility, F.A. Hayek, individualism, moral subjectivity, individualistic values, liberty, freedom.

Wprowadzenie

Celem rozważań jest rekonstrukcja poglądów Friedricha Augusta Hayeka na temat odpowiedzialności. Chociaż nie poświęcił on tej wartości żadnej ze swych prac i nie przedstawił wprost jej koncepcji (jak uczynił to na przykład w przypadku wolności czy sprawiedliwości), lecz rozpatrywał związaną z nią problematykę raczej na obrzeżach innych zagadnień, kategoria odpowiedzialności ma w jego aksjologii bardzo istotne znaczenie¹. Warto więc podjąć próbę przedstawienia koncepcji zarysowującej się po zebraniu rozproszonych w różnych jego pracach poglądów na temat odpowiedzialności – pozwoli to wypełnić pewną lukę, którą można zidentyfikować w dotychczasowej refleksji nad aksjologią Hayeka.

Wyniki analiz Hayeka dotyczących pojęć wartości są istotne nie tylko dla nurtów filozofii politycznej, których jest on reprezentantem, ale także dla szerszych dyskusji aksjologicznych. Wystrzega się on bowiem projektującego lub perswazyjnego definiowania wartości, optując za podejściem, które odzwierciedla idee pierwotnie związane z tymi wartościami². Stwierdzając to, nie sugeruję, że Hayek, będący zdeklarowanym liberałem klasycznym i zwolennikiem indywidualizmu, nie proponuje wyrazistych zasad porządku społecznego. Przeciwnie, jego przekonania światopoglądowe (apoteoza wolności) są silnie zaznaczone, co manifestuje się także w jego podejściu do kwestii odpowiedzialności, rozpatrywanej z perspektywy indywidualizmu. Jeżeli jednak zgodzimy się z Hayekiem, że posiadanie jasnych poglądów w sprawach społecznych nie równa się doktrynerstwu i że zadaniem nauk społecznych jest odkrywanie, jakie działania na poziomie indywidualnym faktycznie kreują dobrze funkcjonujący porządek społeczny, możemy uznać, że ma też

1 Głównie dzieło Hayeka poświęcone wolności to Friedrich A. Hayek, *The Constitution of Liberty* (London–New York: Routledge, 2006), zaś sprawiedliwości: Friedrich A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty* (London–New York: Routledge, 2013), rozdz. II „The Mirage of Social Justice”. Obydwie prace ukazały się również w języku polskim: *Konstytucja wolności*, tłum. Janusz Stawiński (Warszawa: PWN, 2006) oraz *Prawo, ustawodawstwo i wolność*, tłum. Grzegorz Łuczkiewicz (Warszawa: Aletheia, 2020). Cytaty z wersji angielskich przytaczane w tekście pochodzą z przekładu własnego autorki.

2 O manipulacjach związanych z wprowadzaniem definicji perswazyjnych pisał Charles L. Stevenson, *Ethics and Language* (New Haven: Yale University Press, 1944), 210.

rację, twierdząc, iż odpowiednio pojęty indywidualizm dostarcza właściwej perspektywy do analizy problematyki wartości kluczowych dla jednostki i społeczeństwa³.

Rozważania części głównej pracy rozpocznę od przedstawienia idei odpowiedzialności i jej związków z wolnością. Opis tych relacji pozwala dostrzec znaczenie odpowiedzialności w aspekcie normatywnym i opisowym, jej wyróżnione miejsce w systemie wartości. W kolejnym rozdziale artykułu zaprezentuję poglądy Hayeka na temat podmiotów i przedmiotów odpowiedzialności. W ostatnim rozdziale przedstawię podstawowe tezy głoszonego przez niego indywidualizmu, by na tej podstawie wyjaśnić, w jaki sposób indywidualistycznie pojęta odpowiedzialność może być jednocześnie traktowana jako wartość społeczna.

Znaczenie odpowiedzialności

Hayek ściśle wiąże odpowiedzialność z wolnością rozumianą jako brak arbitralnego przymusu w stosunku do człowieka ze strony innych ludzi, czyli wartością centralną w jego perspektywie aksjologicznej. Jego zdaniem „Wolność i odpowiedzialność są ze sobą nierozzerwalnie związane”⁴. Należy on do grona filozofów traktujących odpowiedzialność i wolność jako w zasadzie dwie strony tego samego medalu. Nacisk kładzie na dwa aspekty współzależności między odpowiedzialnością i wolnością. Odpowiedzialność jest atrybutem autentycznej wolności i stanowi warunek konieczny jej zaistnienia, podobnie jak autentyczna wolność jest niezbędna dla prawdziwej odpowiedzialności. Po drugie, jest ona podstawą podmiotowości moralnej, przy czym jej nośnikiem jest działanie (względnie – osoba działająca) niepozostające pod wpływem przymusu, a więc wolne. Odpowiedzialność jest tu z jednej strony przedstawiana jako wartość znajdująca wyraz w pewnych normach etycznych lub pozaetycznych (zalecenia dotyczące tego, jak żyć, jak urządzić społeczeństwo), z drugiej strony – jako kategoria użyta do opisu kondycji ludzkiej (odpowiedzialność jest udziałem człowieka). Aspekty te są wzajemnie sprzężone.

Mówiąc o wolności, Hayek nie ma na myśli nieograniczonej dowolności postępowania czy absolutnego braku przymusu⁵. Postulat wolności

3 Friedrich A. Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, tłum. Grzegorz Łuczkiwicz (Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2018), 9–10.

4 Hayek, *The Constitution of Liberty*, 63.

5 *Ibidem*, 15.

to dla niego postulat życia na własny rachunek, ponoszenia konsekwencji własnego postępowania, czyli – innymi słowy – odpowiedzialnego podejścia do życia. Pewien zakres przymusu (niearbitralnego) jest nie tylko dopuszczalny, ale wręcz konieczny. Potrzebne jest mianowicie jednolite ograniczenie swobód wszystkich za pomocą abstrakcyjnych zasad, które zapobiegają ingerencji kogokolwiek w sferę wolności kogoś innego. W praktyce chodzi o dotyczącą w jednakowej mierze każdego członka społeczeństwa konieczność przestrzegania przepisów prawa stojącego na straży przestrzegania tych zasad⁶. Dla dobrego współżycia jest jednak ważne także uznawanie w społeczeństwie tradycji moralnej (spontanicznie ukształtowanej). Jej normy, uzupełniając przepisy prawa, w pewnym sensie współwyznaczają granice wolności i odpowiedzialności człowieka⁷. Nie są one egzekwowane przez państwo, lecz liczenie się z nimi umożliwia współpracę przy znacznie mniejszym poziomie formalnej organizacji i przymusu: „[...] poziom przymusu może być minimalny tylko w społeczeństwie, w którym konwencje i tradycja powodują, że zachowanie człowieka jest w znacznym stopniu przewidywalne”⁸. Odpowiedzialność prawną i moralną Hayek traktuje jako spontanicznie ukształtowane narzędzie kreowania takiego ładu w życiu społecznym, który nie bazuje na arbitralnym przymusie⁹.

Wyraźnie widać, że nie ma podstaw do kojarzenia koncepcji Hayeka z propagowaniem postaw permissywnych, które niekiedy *a priori* są przypisywane liberałom¹⁰. To właśnie nacisk na odpowiedzialność oraz poszanowanie fundamentalnych zasad – zarówno prawnych, jak i moralnych – wyróżnia liberałów jego typu od zwolenników permissywnizmu. Koncepcja wolności Hayeka, w kontekście pochwały odpowiedzialności,

6 Hayek, *The Constitution of Liberty*, 19–20; Halina Šimo, „O koncepcji wolności F.A. von Hayeka”, *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria* 3 (2020): 55–56.

7 „Odpowiedzialność stała się przede wszystkim pojęciem prawnym, ponieważ prawo wymaga jasnych kryteriów, aby zdecydować, kiedy działania osoby tworzą obowiązek lub czynią ją odpowiedzialną za karę. Jest to jednak równie mocno pojęcie moralne, koncepcja, która leży u podstaw naszego postrzegania moralnych obowiązków osoby” (Hayek, *The Constitution of Liberty*, 67).

8 Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, 40.

9 *Ibidem*, 39–40, 68. Zob. także np. Friedrich A. Hayek, *Zgubna pycha rozumu. O błędach socjalizmu*, tłum. Tomasz Kuniński (Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2004), 29–30.

10 Por. np. Jacek Bartyzel, *W głąb liberalizmów. Próba periodyzacji i klasyfikacji* (Lublin: Fundacja Servire Veritati Instytut Edukacji Narodowej, 2012), 219, 221; zob. np. Janina Filek, „Spór o odpowiedzialność: między odpowiedzialnością jednostki a odpowiedzialnością wspólnotową”, *Prakseologia* 156 (2016): 42; Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, 31.

należy do tych ujęć, gdzie wolność, jak opisuje Jacek Filek, jest starannie odróżniona od samowoli¹¹.

Jak zauważa Hayek, w warunkach wolności można osiągnąć bardzo wiele. Żyjąc na własny rachunek, możemy z czystym sumieniem korzystać z dóbr, które są naszą własnością, realizować własne cele itp. (pozytywny aspekt odpowiedzialności). Jednakże z drugiej strony w warunkach wolności można nie odnieść sukcesu, ponieść straty itp., przy czym również wtedy trzeba przyjąć odpowiedzialność (aspekt negatywny). Konieczność ponoszenia odpowiedzialności, zarówno w aspekcie negatywnym, jak i w perspektywie ciężaru dokonywania własnych wyborów – głównych niedogodności życia w warunkach wolności – często są określane jako „ciężar odpowiedzialności”. Hayek wyjaśnia w związku z tym, że różne próby ucieczki przed wolnością są zazwyczaj wynikiem lęku przed odpowiedzialnością¹². Można przypuszczać, że to właśnie ścisły związek wolności z odpowiedzialnością sprawia, że pomysły na urządzenie społeczeństwa oparte na wolności mają niewielu zwolenników. Nie każdy pragnie przyjąć odpowiedzialność, ale także nie każdy jest skłonny przyznać innym ludziom prawo do podejmowania własnych decyzji (do życia na własną odpowiedzialność).

Zrzekanie się odpowiedzialności lub bezpodstawne odmawianie jej innym interpretujemy jako naruszenie norm, które chronią wartość odpowiedzialności w jej normatywnym aspekcie. Stanowi to istotne zagadnienie, którego znaczenie jest szczególnie widoczne przy analizie drugiego z wymienionych wymiarów współzależności odpowiedzialności i wolności. Poddając go pod refleksję, Hayek nawiązuje do ich tradycyjnej charakterystyki jako konstytutywnych cech podmiotu moralnego¹³. Gdzie nie ma odpowiedzialności, nie ma sensu mówić o wartości moralnej czynu, zaś warunkiem koniecznym pojawienia się odpowiedzialności człowieka za czyny jest wolność, gdyż za działanie pod przymusem nie można działającemu przypisywać odpowiedzialności¹⁴. W tym kontekście mówimy o odpowiedzialności jako o ważnym aspekcie samego

11 Jacek Filek, „Podstawowe pytanie etyczne w horyzoncie prawdy, wolności i odpowiedzialności”, *Argument* 1 (2013): 172–173.

12 Hayek, *The Constitution of Liberty*, 63–64, 70; zob. Tomasz Homa, *Wspólnotowość. W poszukiwaniu spoiwa wspólnoty politycznej* (Kraków: Akademia Ignatianum w Krakowie; Wydawnictwo WAM, 2017), 54.

13 Zob. np. Jan Woleński, Jan Hartman, *Wiedza o etyce* (Warszawa–Bielsko-Biała: Wydawnictwo Szkolne PWN, 2008), 34.

14 Hayek, *The Constitution of Liberty*, 70; por. Roman Ingarden, „O odpowiedzialności i jej podstawach ontycznych”, w *Książeczka o człowieku* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2003), 122–123.

człowieczeństwa – pewnym atrybucie (a nie postulacie), własności konstytutywnej dla natury człowieka¹⁵. W tym aspekcie – opisowym – odpowiedzialność jest udziałem człowieka niezależnie od tego, czy poczuwa się on do niej, czy nie. Jest ona niezbywalna, nie można konsekwentnie jej się zrzec, w związku z czym bywa opisywana także jako pewne brzemie, choć z innego punktu widzenia stanowi przywilej. Liczenie się z nią wiąże się ściśle z poszanowaniem godności człowieka¹⁶.

Główny argument za szczególną wartością życia w warunkach wolności i odpowiedzialności, za jego wyższością nad innymi układami, wyrasta właśnie z przekonania, że są one nieodzowne dla istnienia podmiotowości moralnej¹⁷. Według Hayeka pozbawienie człowieka możliwości realizowania jego odpowiedzialności redukuje go do roli narzędzia w rękach innych, służącego do realizacji ich celów. Uznając kogoś za istotę racjonalną, powinniśmy z konsekwentnie obdarzyć go zaufaniem, że jest zdolny do zarządzania własnymi sprawami¹⁸. Opis ludzkiej kondycji przemawia zatem przeciwko odrzucaniu imperatywów odpowiedzialności.

Obok takiego argumentu za urządzeniem społeczeństwa w sposób sprzyjający manifestowaniu się indywidualnej odpowiedzialności Hayek wymienia też inne, zastrzegając jednak, że traktuje je jako mniej istotne¹⁹. Wskazuje na korzyści takiego modelu w wymiarze indywidualnym, jak również społecznym. Wyjaśnia na przykład, iż tego typu ład społeczny daje jednostce możliwość, by mogła jak najlepiej wykorzystać swój potencjał, że sprzyja dobrobytowi, gdyż ludzie przyjmujący odpowiedzialność za własny los częściej osiągają sukces (działają skuteczniej) niż pozostali. Jakość życia człowieka jest stanowczo wyższa w społeczeństwach, które charakteryzuje wysoki stopień indywidualnej wolności i odpowiedzialności, niż w takich, w których zabrakło poszanowania tych wartości²⁰. Możliwy dyskomfort związany z poczuciem presji pod wpływem odpowiedzialności nie jest dobrym powodem, by próbować „odciążyć” ludzi, „zwalniając” ich z odpowiedzialności. Byłoby przy tym nieporozumieniem sądzić, że inny typ społeczeństwa pozwala uniknąć

15 Por. Jacek Filek, *Ontologizacja odpowiedzialności. Analityczne i historyczne wprowadzenie w problematykę* (Kraków: Wydawnictwo Baran i Suszczyński, 1996), 7.

16 Por. Johannes Schwartländer, „Odpowiedzialność jako podstawowe pojęcie filozoficzne”, w *Filozofia odpowiedzialności XX wieku. Teksty źródłowe*, red. Jacek Filek (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004), 176.

17 Hayek, *The Constitution of Liberty*, 5–6.

18 *Ibidem*, 67.

19 *Ibidem*, 5–6.

20 *Ibidem*, 69.

presji, gdyż w rzeczywistości alternatywą dla presji związanej z indywidualną odpowiedzialnością jest o wiele gorsza presja nakazów i zakazów ze strony innych ludzi²¹.

Podmioty i przedmioty odpowiedzialności

Słowniki definiują odpowiedzialność jako pewien obowiązek odpowiedzialności za kogoś lub coś bądź zadbania o kogoś lub o coś²². Tego typu ogólnikowe definicje nie budzą raczej kontrowersji i wielu myślicieli (Hayek do nich należy) nawiązuje do nich, nie przywołując ich *explicite*²³. Wydaje się, że bazujące na takim rozumieniu koncepcje odpowiedzialności na ogół różnią się między sobą głównie pod względem wyznaczonego przez nie zakresu podmiotów (kto odpowiada?) oraz przedmiotów odpowiedzialności (za co lub kogo odpowiada?)²⁴. Konkretyzacja ogólnej definicji odpowiedzialności dokonana przez wskazanie odpowiedzi na te pytania jest kluczowa dla rozumienia omawianej kategorii. Wyznaczenie zakresu podmiotów i przedmiotów odpowiedzialności decyduje w dużej

21 *Ibidem*, 72.

22 Por. Słownik języka polskiego PWN, „Odpowiedzialność”, <https://sjp.pwn.pl/sjp/odpowiedzialnosc;2493511.html> (dostęp 11.04.2025).

23 Zaliczam tu m.in. Romana Ingardena – zob. Ingarden, „O odpowiedzialności i jej podstawach ontycznych”, 71–169. Wyjątek stanowią niektórzy filozofowie, np. Emmanuel Lévinas, którzy raczej proponują własne projektujące jej ujęcia, używając do tego odpowiednio oryginalnego języka (zob. np. Marta A. Chojnacka, „Problem odpowiedzialności w filozofii Levinasa”, *Studia z Historii Filozofii* 2 (2011): 134–146; por. Jacek Filek, *Życie, etyka, inni* (Kraków: Wydawnictwo Homini, 2010), 231.

24 Odpowiedzialność może być rozpatrywana jako relacja trójczłonowa. Oprócz podmiotów i przedmiotów jest wówczas w jej określeniach wskazywane coś, co można nazwać organem przypisującym odpowiedzialność lub rozliczającym z odpowiedzialności (por. Georg Picht, „Pojęcie odpowiedzialności”, w *Odwaga utopii* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1981), 236. U Hayeka obecnie takiego swego trybunału nie wchodzi w istotę odpowiedzialności, traktuje on podjęcie odpowiedzialności jako podporządkowanie się „pewnej bezosobowej dyscyplinie”: Hayek, *Zgubna pycha rozumu*, 229. Chodzi o spontanicznie ukształtowany mechanizm pozwalający skupiać naszą uwagę na sprawach, na które mamy wpływ: „To, że sfera indywidualnej wolności jest także sferą indywidualnej odpowiedzialności, nie oznacza, że jesteśmy rozliczani za nasze działania przez jakiegokolwiek konkretne osoby. Co prawda, możemy narazić się na krytykę innych, ponieważ robimy coś, co im się nie podoba. Jednak głównym powodem, dla którego powinniśmy być w pełni odpowiedzialni za nasze decyzje, jest to, że skieruje to naszą uwagę na te przyczyny zdarzeń, które zależą od naszych działań” (Hayek, *The Constitution of Liberty*, 70). Hayek jest jednak skłonny uznać za pozytywne różne punkty odniesienia (z wyjątkiem tych bazujących na arbitralnym przymusie), które wspierają motywację do postępowania odpowiedzialnego (w tym kontekście docenia rolę tradycji, religii itp.) (zob. np. Hayek, *Zgubna pycha rozumu*, 205–212, 234–235).

mierze o tym, czy prezentowana przez danego teoretyka idea odpowiedzialności jest możliwa do zrealizowania (taki cel przyświeca Hayekowi), czy też co najwyżej przekłada się na wzniosłe, lecz utopijne slogany²⁵.

W pracach Hayeka u podstaw określenia zakresu podmiotów i przedmiotów odpowiedzialności znajdujemy następujące przekonania: By odpowiedzialność mogła spełniać swą rolę (stanować dobre narzędzie kształtowania ładu społecznego, który nie bazuje na arbitralnym przy-musie), musi być jasno określona, „przysposobiona emocjonalnie i intelektualnie do ludzkich możliwości”. Dla ponoszenia odpowiedzialności kluczowa jest wiedza jej podmiotu na temat przedmiotu²⁶. Jest przy tym „bezdyskusyjnym intelektualnym faktem”, którego nikt nie może zmienić, „konstytucjonalne ograniczenie wiedzy i zainteresowań człowieka, fakt, że nie może on znać więcej niż tylko drobną część całego społeczeństwa i że dlatego do sfery jego motywacji mogą wejść tylko bezpośrednie skutki jego działań w znanej mu sferze”. Umysł ludzki „może efektywnie objąć jedynie wąski krąg, w którego centrum sam się znajduje”²⁷. Ponadto człowiek niejako funkcjonuje w dwóch odrębnych ładach, gdy chodzi o współistnienie z innymi ludźmi, przy czym u podstaw każdego z nich są inne wartości i związane z nimi imperatywy. Z jednej strony jednostka działa w sferze bliskich relacji, określanej jako mikrokosmos, która bazuje na naturalnej trosce, świadomej, dobrowolnej współpracy, wspólnocie celów i osobistym zaangażowaniu typowym dla małych wspólnot (zachowania w dużej mierze instynktowne). Z drugiej strony funkcjonuje w makrokosmosie, tj. w strukturach tzw. ładu rozszerzonego, czyli w dużych społeczeństwach – społecznościach ludzi na ogół osobiście nieznanym. „Wielkie Społeczeństwo” ma u swych podstaw wyuczone, oparte na tradycji i zwyczaju (nieposiadające na ogół oparcia w instynktach) zasady²⁸. Wartościami są tu na przykład sprawiedliwość wymienna, uczciwość konkurencji, dotrzymywanie umów, prywatność,

25 A. Anzenbacher, komentując koncepcję odpowiedzialności H. Jonasa, konkretnie jego obstawanie przy globalnej odpowiedzialności, słusznie zauważa, że na niewiele się ono zda, dopóki jej pojęcie nie zostanie sprecyzowane tak, że ukaże się konkretna postać tej odpowiedzialności, którą rzeczywiście będzie można przyjąć. (Arno Anzenbacher, *Wprowadzenie do etyki* (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2008), 266; Hans Jonas, *Zasada odpowiedzialności. Etyka dla cywilizacji technologicznej*, tłum. Marek Klimowicz (Kraków: Platan, 1996).

26 Por. Hayek, *The Constitution of Liberty*, 73–74.

27 Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, 27.

28 Oba systemy reguł są ważne, komplementarne i niesprowadzalne do siebie wzajemnie. Por. Hayek, *Zgubna pycha rozumu*, 29–30. Por. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, 169–176.

szczególnie ścisła nieingerencja w sfery wolności i odpowiedzialności²⁹. Tradycja moralna domaga się zadośćuczynienia wymaganiom obu tych ładów moralnych, przy czym kategoria odpowiedzialności jest inaczej określana w obrębie każdego z nich³⁰.

Zgodnie z przekonaniami Hayeka autentycznymi podmiotami odpowiedzialności mogą być tylko indywidualne osoby. Również w przypadku ich współpracy można mówić o odpowiedzialności jedynie wtedy, gdy poszczególni ludzie odpowiadają za konkretne obszary lub aspekty działań. Rozważanie odpowiedzialności zbiorowej w dosłownym znaczeniu jest dla niego nieporozumieniem. W tym kontekście zauważa on: „Tak jak własność wszystkich jest w efekcie niczyją własnością, tak odpowiedzialność wszystkich jest odpowiedzialnością niczyją”³¹. Co więcej, przypisywanie wspólnej odpowiedzialności grupom ludzi, bez wyraźnego podziału kompetencji (stref odpowiedzialności), jest nie tylko nieskuteczne, lecz prowadzi do niedopuszczalnego narzucania decyzji, poglądów lub celów jednych osób innym, co również jest sprzeczne z rozpoznaną rolą odpowiedzialności.

Oczywiście, odpowiedzialność nie może być przypisana wszystkim osobom, lecz jedynie tym, które są odpowiednio – jak ujmuje to Ingar-den – „ukwalifikowane w momencie działania”³². Hayek określa warunek takiego „ukwalifikowania” jako zdolność do uczenia się z własnych doświadczeń oraz do wykorzystywania zgromadzonej wiedzy w celu kierowania własnymi działaniami. Tego warunku nie spełniają osoby, które do tej pory nie miały możliwości zdobycia odpowiedniej ilości wiedzy lub z różnych przyczyn nie są w stanie tej wiedzy osiągnąć ani wykorzystać³³.

W obrębie małych wspólnot odpowiedzialność można traktować jako własność stopniowalną. Jest więc dopuszczalne, by osoba niekwalifikująca się do ponoszenia odpowiedzialności pełnowymiarowej, adekwatnie do swych możliwości ponosiła odpowiedzialność tylko w określonym stopniu lub w określonych sprawach. Natomiast funkcjonowanie w ramach „Wielkiego Społeczeństwa”, ładu rozszerzonego, ufundowanego na

29 Hayek, *Zgubna pycha rozumu*, 20–21.

30 Instynkt jest tu rozumiany jak u Leszka Kołakowskiego – jako „przedłużenie popędów, które powszechnie w naturze działają, mianowicie sprzyjają samozachowaniu lub zachowaniu gatunku” – Leszek Kołakowski, „Mała etyka”, w *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań* (Kraków: Wydawnictwo Znak, 2006), 144.

31 Hayek, *The Constitution of Liberty*, 73–74; por. Hannah Arendt, *Odpowiedzialność i władza sądenia*, przeł. Mieczysław Godyń, Wojciech Madej (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2006), 61.

32 Hayek, *The Constitution of Liberty*, 77.

33 *Ibidem*, 68.

przestrzeganiu abstrakcyjnych zasad, wymaga przyjęcia ostrego kryterium, pozwalającego odróżnić osoby ponoszące odpowiedzialność od tych, które są z odpowiedzialności zwolnione³⁴. Kryterium ponoszenia odpowiedzialności stanowią wtedy pewne obiektywne wskaźniki – zazwyczaj brany jest pod uwagę wiek lub stan zdrowia. Status osoby będącej podmiotem odpowiedzialności musi tu przysługiwać bez wyjątku i w pełni każdemu, kto spełnia te, określone uprzednio, warunki. Odpowiedzialność nie może w tym wypadku podlegać stopniowaniu w zależności od stopnia inteligencji, zaradności życiowej danej osoby itp.³⁵

Ponieważ autentyczna odpowiedzialność jest uwarunkowana dobrą znajomością tego, do czego się odnosi, przedmiotem odpowiedzialności człowieka są przede wszystkim jego własne sprawy, znane mu nie tylko teoretycznie (cele, działania, rzeczy itp.). Hayek zastrzega, że nie ograniczają się one jedynie do tych, które są bezpośrednio związane z potrzebami własnej osoby. W naturalny sposób wiąże się z nimi także postawa opiekuńcza wobec potrzeb innych osób (zwłaszcza z kręgu rodziny czy przyjaciół) w naszym otoczeniu, które wymagają naszej troski. Obejmujemy odpowiedzialnością wszystko to, co siłą rzeczy jest jej przedmiotem, oraz to, co świadomie, dobrowolnie i zasadnie nim uczyniliśmy³⁶.

Wolność wymaga, aby odpowiedzialność jednostki ograniczała się tylko do tego, co może przypuszczalnie ocenić, aby jej działania uwzględniały skutki, które mieszczą się w zakresie jej przewidywań, i przede wszystkim, aby była odpowiedzialna tylko za własne działania (lub osób, które są pod jej opieką) – a nie za działania innych, którzy są równie wolni³⁷.

Nie mamy gwarancji, że każdy człowiek formalnie kwalifikujący się do ponoszenia odpowiedzialności zawsze podejmie najlepsze decyzje we własnych sprawach. Taki brak gwarancji nie jest jednak zdaniem Hayeka dobrym powodem do rezygnacji z indywidualnej odpowiedzialności za własne sprawy. Założenie bowiem, że ktoś inny lepiej od nas wie, jak wykorzystać nasze indywidualne warunki życiowe, jest mało prawdopodobne, zaś jego przyjęcie i przekazanie komuś własnej odpowiedzialności z dużym prawdopodobieństwem doprowadziłyby do wskazanych w poprzednim rozdziale negatywnych skutków: nadużyć kompetencji, ataków na godność, ograniczenia wolności itp.

34 Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, 402.

35 Por. Hayek, *The Constitution of Liberty*, 68–69.

36 Por. *ibidem*, 69; Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, 26–27.

37 Hayek, *The Constitution of Liberty*, 73.

Nie zakłada się tutaj, że wszyscy ludzie są równi pod względem naturalnego uposażenia i możliwości, lecz jedynie to, że żaden człowiek nie ma wystarczających kwalifikacji, by wydać ostateczne orzeczenie w sprawie tego, jakie możliwości ma ktoś inny czy jakie wolno mu wykorzystywać³⁸.

W kwestii ponoszenia odpowiedzialności za innych Hayek zaznacza:

[...] bez względu na to, czy człowiek jest zupełnym egoistą czy najdoskonalszym altruistą, potrzeby ludzkie, o których zaspokojenie efektywnie może się troszczyć, są niemal zaniedbywalną częścią potrzeb wszystkich członków społeczeństwa³⁹.

Dysponując wiedzą na temat warunków życiowych ludzi w potrzebie, których sprawy „uczyniliśmy naszymi”, wiemy na ogół, jak możemy tym osobom pomóc. Nie jesteśmy jednakże w stanie objąć podobną troską (i odpowiedzialnością) milionów nieszczęsnych ludzi na świecie. Jakkolwiek poruszeni jesteśmy ich nędzą, nasza wiedza na ich temat to wiedza „abstrakcyjna”, nieprzekładająca się na skuteczne działanie⁴⁰. Zatem chybiony jest postulat „socjalnej” odpowiedzialności względem wszystkich ludzi w potrzebie. Oprócz tego, że jego realizacja jest poza zasięgiem naszych możliwości, jest on destruktywny dla poczucia odpowiedzialności (podobnie zresztą jak inny skrajny pogląd, zgodnie z którym odpowiedzialność nie jest w ogóle możliwa)⁴¹. Stawiając bowiem nierealne wymogi, doprowadza do osłabiania uczuć odpowiadających za ukierunkowanie naszego zaangażowania ku pomocy innym. Mamy tu do czynienia z mechanizmem zacierania różnicy między poczuciem odpowiedzialności domagającym się naszego działania i tym, które stanowi jakiś stały składnik naszej świadomości, niezmiennie w niej obecny niezależnie od naszych działań lub zaniechań (a więc niemotywuujący do

38 Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, 29; por. Hayek, *The Constitution of Liberty*, 67. Hayek przypisuje duże znaczenie różnicom w postrzeganiu i ocenach rzeczy u różnych osób. Por. Bruce Caldwell, *Hayek's Challenge. An Intellectual Biography of F.A. Hayek* (Chicago–London: The University of Chicago Press, 2004), 282; zob. Friedrich A. Hayek, *The Sensory Order. An Inquiry into the Foundations of Theoretical Psychology* (Chicago: University of Chicago Press, 2004).

39 Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, 27.

40 Por. Hayek, *The Constitution of Liberty*, 74.

41 Dyskusje z tym poglądem – zob. Hayek, *The Constitution of Liberty*, 64–67; por. Ingar-den, *O odpowiedzialności*, 100–110.

działania). Należy w związku z tym rozróżnić odpowiedzialność, „która wzywa nas do działania”, i tę, „która nie znika”⁴².

Podsumowując, w zakresie kontaktów osobistych odpowiedzialność przejawia się jako troska o drugiego człowieka. Natomiast w ramach struktur ładu rozszerzonego nie domaga się ona traktowania celów nieznanym nam osób jako własnych. W obrębie tego porządku postępowanie odpowiedzialne polega po prostu na przestrzeganiu konstytuujących ten ład reguł, czyli wspomnianych wcześniej stałych i powszechnych zasad, stojących na straży równej wolności poszczególnych jednostek oraz ich sfer osobistej odpowiedzialności w sensie troski o szeroko pojęte własne sprawy. Normy określające odpowiedzialną postawę w stosunku do innych mają tu charakter negatywny – zabraniają ingerencji w ich sfery osobiste, nie nakazując aktywnie zabiegać o ich interesy⁴³.

Odpowiedzialność wartością indywidualistyczną, a zarazem społeczną

Poglądy Hayeka dotyczące znaczenia odpowiedzialności oraz jej podmiotów i przedmiotów uzasadniają jej zaliczenie do wartości indywidualistycznych, w opozycji do wartości kolektywistycznych. Tak pojęta odpowiedzialność jest kluczowym elementem w ramach głoszonej przez niego odmiany indywidualizmu, którą przeciwstawia zarówno socjalizmowi (typowemu myśleniu kolektywistycznemu), jak i racjonalistycznemu indywidualizmowi (który, według Hayeka, mimo braku kolektywistycznych założeń prowadzi do kolektywistycznych rozwiązań)⁴⁴. Hayekowski indywidualizm, definiowany w opozycji do tych nurtów, wspiera przekonanie, że dobrze urządzone społeczeństwo musi umożliwiać manifestację indywidualnej odpowiedzialności i że jej kulturowanie

42 Hayek, *The Constitution of Liberty*, 74.

43 Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, 33.

44 *Ibidem*, 14. Przez indywidualizm racjonalistyczny Hayek rozumie orientację myślową opartą na kartezjańskim racjonalizmie, która traktuje ludzkie osiągnięcia i porządek społeczny jako wynik świadomego projektu jednostkowego umysłu. Zwolennicy tego podejścia wierzą, że społeczeństwa powstają poprzez formalne umowy między jednostkami, a funkcjonują dobrze jedynie wtedy, gdy są zarządzane przez ludzki rozum. Choć indywidualizm racjonalistyczny uznaje jednostki za punkt wyjścia w tworzeniu porządku społecznego, ostatecznie – jak wyjaśnia Hayek – prowadzi do podporządkowania ich decyzji ogólnym planom, co pozbawia ludzi ich indywidualnej wolności i odpowiedzialności (Hayek, *ibidem*, 39).

przynosi korzyści całemu społeczeństwu⁴⁵. Hayek sprzeciwia się pogładowi, że akcentowanie wartości indywidualistycznych zagraża harmonijnemu współżyciu ludzi.

Próbując to wykazać, Hayek poddaje krytyce nurty wspierające kolektywizm, zarzucając im przesadną wiarę w moc jednostkowego rozumu i pogardę dla wszystkiego, czego ten rozum świadomie nie zaplanował lub nie jest w pełni uchwytne. Zwolennicy tych stanowisk twierdzą, że cokolwiek, co wynika ze spontanicznych zdarzeń lub ewolucji, mogłoby zostać lepiej zaprojektowane przez ludzki intelekt. To prowadzi do życzliwości wobec centralnego planowania i kontroli gospodarczej oraz do niechęci wobec spontanicznych przedsięwzięć ludzi żyjących na własną odpowiedzialność⁴⁶. W rezultacie usprawiedliwiają narzucanie przymusowego zarządzania ludzkimi sprawami jako dążenie do sprawiedliwego społeczeństwa, co Hayek uważa za niedopuszczalne. Jego zdaniem, takie teoretyzowanie, niezależnie od intencji, jakie mu przyświecają, stanowi „perfidną rezygnację z troski o innych”, wynikającą z braku uważnego rozważenia konsekwencji wprowadzenia tych poglądów w życie⁴⁷.

W tradycji indywidualizmu, w którą wpisuje się myśl Hayeka, wiedza, jaką ludzkość dysponuje, postrzegana jest jako ograniczona i rozproszona, a nie skumulowana w jednym umyśle. Mocno doceniana jest rola samorządnych procesów społecznych. Doniosłe wyniki ludzkich działań, w tym uporządkowanie relacji społecznych, często nie mają u swych podstaw planu, lecz są nieprzewidywalnym rezultatem spontanicznej współpracy wolnych ludzi. Wyniki te nierzadko przewyższają zdolności poznawcze indywidualnych umysłów zaangażowanych osób⁴⁸. Stąd wynika wniosek, że warto pozwalać na przebieg tych spontanicznych procesów, umożliwiając ludziom kształtowanie swego życia w obrębie stref wolności i odpowiedzialności wyznaczanych przez reguły chroniące przed „zderzaniem się sprzecznych dążeń”⁴⁹.

Tak pojęty indywidualizm nie stanowi apologii egoizmu. Proponowane przez niego rozwiązania nie prowadzą do funkcjonowania członków

45 Zdaniem Hayeka (Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, 12, 51) to jedyna odmiana indywidualizmu, której da się bronić w sposób spójny. To w opozycji do „indywidualizmu” w tym znaczeniu został ukuty termin przeciwstawny – „socjalizm”.

46 Hayek, *Zgubna pycha rozumu*, 85, 128; por. Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, 19, 22.

47 Hayek, *Zgubna pycha rozumu*, 132.

48 Por. Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, 18–19, 29.

49 *Ibidem*, 22, 34.

społeczeństwa jako odizolowanych bytów⁵⁰. Jak zauważyliśmy, analizując przedmioty odpowiedzialności, ludzie, formułując własne cele, biorą pod uwagę innych. Według Hayeka potrzeba realizowania własnych celów jest istotna, nawet dla osoby o silnej orientacji altruistycznej⁵¹. Jednak z drugiej strony, z natury człowieka wynika, że w zadowoleniu innych upatruje on swój cel, a szczęście innych jest warunkiem jego szczęścia⁵². Gdy zaś chodzi o potrzeby „leżące poza zasięgiem wzroku” danego człowieka – zaspokaja je pośrednio, mając swobodę wykorzystania własnej wiedzy i umiejętności oraz odpowiedzialnego zajmowania się tym, co zna i o co się troszczy (uznając tę samą swobodę dla innych). W ten sposób najlepiej przyczynia się do dobrostanu innych członków społeczeństwa⁵³. W tym sensie odpowiedzialność i inne cnoty indywidualistyczne są jednocześnie cnotami wybitnie społecznymi⁵⁴.

Podsumowanie

Zrekonstruowane w niniejszym artykule przemyślenia Hayeka na temat odpowiedzialności składają się na koncepcję wielowymiarową, uwzględniającą różne aspekty odpowiedzialności. Jego analizy dostarczają spójnej i przekonującej argumentacji za tezami, które można uznać za główne przesłanie obecnych w jego pracach dociekań z zakresu etyki i filozofii społecznej. Chodzi po pierwsze o przekonanie, że rezygnacja z odpowiedzialności implikuje zgodę, świadomą lub nie, na przymusowe zarządzanie sprawami człowieka, które prędzej czy później okaże się na wskroś niewłaściwe (zanegowanie autonomii moralnej) i niekorzystne (nasze decyzje życiowe podejmują inni ludzie, którzy nie mają do tego

50 *Ibidem*, 26–27. Według Hayeka to indywidualizm racjonalistyczny rozbija spontaniczne społeczności na „atomy” związane przymusowymi regułami państwa, co niszczy naturalne więzi społeczne. W związku ze wspólną nazwą tendencje do atomizowania społeczeństwa bywają mylnie przypisywane też indywidualizmowi, którego bronił Hayek (por. Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, 16, 39).

51 Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, 54.

52 *Ibidem*; Hayek, *The Constitution of Liberty*, 69.

53 Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, 25, 28.

54 Friedrich A. Hayek, *Droga do zniewolenia* (Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2015), 164. Warto zauważyć, że wszelkie wspólnoty bazujące na naturalnej trosce lub dobrowolnej współpracy są na gruncie indywidualizmu przedmiotem afirmacji. Doceniana jest nie tylko wartość rodziny, kręgu przyjaciół, lecz także autonomii lokalnej, stowarzyszeń itp. – wiąże się z przekonaniem, że oddolna inicjatywa i dobrowolna współpraca lepiej sprzyjają realizacji różnych ludzkich celów niż działania oparte na przymusie, narzucone odgórnie przez władze (Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, 31).

kompetencji itp.). Ponieważ odpowiedzialność odgrywa niezwykle ważną rolę w życiu społecznym, istotne jest jego właściwe zrozumienie – konieczne jest dostrzeżenie kluczowej roli wiedzy na temat potencjalnego przedmiotu, a także nieprzecenianie ludzkich możliwości.

Bibliografia

Książki i monografie

- Bartyzel Jacek, *W gąszczu liberalizmów. Próba periodyzacji i klasyfikacji* (Lublin: Fundacja Servire Veritati Instytut Edukacji Narodowej, 2012).
- Buchanan James M., *Liberty, Market and State: Political Economy in the 1980s* (New York: New York University Press, 1986).
- Caldwell Bruce, *Hayek's Challenge. An Intellectual Biography of F.A. Hayek* (Chicago–London: The University of Chicago Press, 2004).
- Filek Jacek, *Ontologizacja odpowiedzialności. Analityczne i historyczne wprowadzenie w problematykę* (Kraków: Wydawnictwo Baran i Suszczyński, 1996).
- Filek Jacek, *Życie, etyka, inni* (Kraków: Wydawnictwo Homini, 2010).
- Frankl Viktor E., *Człowiek w poszukiwaniu sensu*, tłum. Aleksandra Wolnicka (Kraków: Wydawnictwo Czarna Owca, 2011).
- Hayek Friedrich A., *Droga do zniewolenia*, tłum. Krzysztof Gurba, Lucjan Klysycz, Jerzy Margański, Dobrosław Rodziewicz (Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2015).
- Hayek Friedrich A., *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, tłum. Grzegorz Łuczkiwicz (Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2018).
- Hayek Friedrich A., *Law, Legislation and Liberty* (London–New York: Routledge, 2013).
- Hayek Friedrich A., *The Constitution of Liberty* (London–New York: Routledge, 2006).
- Hayek Friedrich A., *The Sensory Order. An Inquiry into the Foundations of Theoretical Psychology* (Chicago: University of Chicago Press, 2004).
- Hayek Friedrich A., *Zgubna pycha rozumu. O błędach socjalizmu*, tłum. Tomasz Kuniński (Kraków: Wydawnictwo Arcana, 2004).
- Homa Tomasz, *Wspólnotowość. W poszukiwaniu spoiwa wspólnoty politycznej* (Kraków: Akademia Ignatianum w Krakowie; Wydawnictwo WAM, 2017).
- Jonas Hans, *Zasada odpowiedzialności. Etyka dla cywilizacji technologicznej*, tłum. Marek Klimowicz (Kraków: Platan, 1996).
- Novak Michael, *Free Person and the Common Good* (Lanham: Madison Books, 1989).
- Pavlík Jiří, *F.A. Hayek a teorie spontánního řádu* (Praha: Proffesional Publishing, 2004).
- Stevenson Charles L., *Ethics and Language* (New Haven: Yale University Press, 1944).

Woleński Jan, Hartman Jan, *Wiedza o etyce* (Warszawa–Bielsko-Biała: Wydawnictwo Szkolne PWN, 2008).

Czasopisma

Barry Norman, „The Tradition of Spontaneous Order”, *Literature of Liberty* 5/2 (1982): 7–58.

Chojnacka Marta A., „Problem odpowiedzialności w filozofii Levinasa”, *Studia z Historii Filozofii* 2 (2011): 133–147.

Filek Jacek, „Podstawowe pytanie etyczne w horyzoncie prawdy, wolności i odpowiedzialności”, *Argument* 1 (2013): 161–175.

Filek Janina, „Spór o odpowiedzialność: między odpowiedzialnością jednostki a odpowiedzialnością wspólnotową”, *Prakseologia* 156 (2016): 35–52.

Šimo Halina, „O koncepcji wolności F.A. von Hayeka”, *Przegląd Filozoficzny* 3 (2020): 55–69.

Rozdziały w monografiach

Kołakowski Leszek, „Mała etyka”, w *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań* (Kraków: Wydawnictwo Znak, 2006), 115–170.

Kuniński Miłowit, „Z chaosu ład. O samorzutnym powstaniu porządku społecznego”, w *Filozofia wolnego rynku*, „Znak – Idee” 6 (Kraków: Wydawnictwo Znak, 1994), 3–18.

Picht Georg, „Pojęcie odpowiedzialności”, w *Odwaga utopii* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1981), 231–262.

Schwartländer Jan, „Odpowiedzialność jako podstawowe pojęcie filozoficzne”, w *Filozofia odpowiedzialności XX wieku. Teksty źródłowe*, red. Jacek Filek (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004), 173–185.

Netografia

Słownik języka polskiego PWN. <https://sjp.pwn.pl/sjp/i2493511> (dostęp 11.04.2025).

